

Q R A M M A T İ K A

Müəyyən şəxsi sual cümlələrində qrammatik vasitələr

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, “Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası” kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

XÜLASƏ

Sual cümlələri tarixən müxtəlif üsul və vasitələrlə formalaşmışdır. Onlar nəqli cümlədən sonra kommunikativ-situativ tələbə görə geniş istifadə edilən cümlə növüdür. İntonasiyanın rəngarəngliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi cəhətdən müxtəlif növlərə malik sual cümlələrini bir-biri ilə yaxından bağlı olan üç mühüm əlamətə görə təsnif etmək mümkündür:

1. qrammatik quruluşuna görə.
2. ifadə məqsədinə görə.
3. ümumi xarakterinə görə.

AÇAR SÖZLƏR

semantik çoxcəhətlik, suallıq semantikasi, qrammatik inteqrasiya, leksik-semantik üsul, əvəzlikli sual cümləsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 19.10.2023

qəbul edilib: 28.11.2023

Grammatical devices in certain personal interrogative sentences

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department "Azerbaijani language and technology of its teaching", Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

ABSTRACT

Interrogative sentences have historically been formed in a variety of ways and means. Interrogative sentence is a type of sentence that is widely used due to the communicative-situational requirement after the transfer sentence. It is possible to classify interrogative sentences of different types in terms of the variety of intonation and the richness of grammatical features according to three important signs that are closely related to each other:

1. according to the grammatical structure.
2. according to the purpose of expression.
3. by its general character.

KEYWORDS

semantic diversity,
interrogative semantics,
grammatical integration,
lexical-semantic method,
interrogative sentence
with a pronoun

ARTICLE HISTORY

Received: 19.10.2023

Accepted: 28.11.2023

Giriş / Introduction

Sual cümlələrinin tarixən necə inkişaf etdiyini (materiallar əsasında) izlədiyimiz zaman məlum olur ki, onlar müxtəlif üsul və ya vasitələrlə ifadə edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlələrin təsnifi bu məsələnin açılmasında böyük önəm daşıyır.

Əsas hissə / Main part

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sual cümlələri nəqli cümlədən sonra ünsiyyətdə geniş istifadə edilən cümlə növüdür. Bu cümlələr xüsusən də şifahi nitqdə ifadə məqsədinin, əhatə dairəsinin semantik çoxcəhətliyi baxımından və aktivlik dərəcəsinə görə fərqlənir. İntonasiyasının rəngarəngliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi cəhətdən müxtəlif növlərə malik sual cümlələrini bir-biri ilə yaxından bağlı olan üç mühüm əlamətə görə təsnif etmək olar:

1. qrammatik cəhətdən quruluşuna görə.
2. ifadə məqsədinə görə.
3. ümumi xarakterinə görə.

Qarşıya qoyduğumuz məqsədin uğurlu tədqiqinə nail olmaq üçün təsnifatın birinci növü üzrə araşdırmanı daha münasib hesab edirik.

Sadə cümlənin sintaktik modeli həmin cümlələrin (müxtəlif strukturlu sual cümlələrinin) qrammatik struktur (quruluş) xüsusiyyətləri əsasında təşəkkül tapdığı kimi, sual cümlələrinin modal və intonasiya semantikasına məxsus əlamətləri də eyni analogi sintaktik hadisə nəticəsində formalaşaraq təzahür edir.

Sual cümlələrinin qrammatik quruluşu dedikdə, elə bir vasitə nəzərdə tutulmalıdır ki, bu cümlələrin formalaşmasında onlar əsas olsun.

Suallıq semantikasını bəzi cümlələrdə öz funksiyasını leksik-semantik, başqa bir sual cümlələrində sintaktik-morfoloji, bəzilərdə isə yalnız sintaktik üsulla yerinə yetirir. Sualın leksik-sintaktik üsul ilə ifadəsinə sual əvəzlilikləri, sual zərfləri və intonasiya; sintaktik-morfoloji ifadəsinə *-mı⁴* ədatı və intonasiya; yalnız sintaktik üsul ilə ifadəsinə isə intonasiya aiddir. Azərbaycan dilində sual formalaşdırıcı bu cür üsullar sual cümləsinin semantik əlvanlığı qədər müxtəlifdir.

Beləliklə, təsnifində mövqeyinə və roluna görə prioritet təşkil edən qrammatik quruluşa əsasən sual cümlələrinin qrammatik vasitələri bunlardır:

1. sual intonasiyası;
2. söz sırası.

Sual cümləsinə məxsus intonasiya bu cümlələrin hər birində müxtəlif formalarda təzahür edir.

“Sözlər, qrammatik kateqoriyalar və intonasiya ünsiyyət vasitəsi üçün nitq prosesində fikir ifadə edən cümlənin ayrı-ayrı komponentləridir. Nitq prosesindəki cümlənin daimi və çox vacib komponentlərindən biri olan intonasiya cümlədən ayrı, müstəqil şəkildə mövcud deyildir. Başqa sözlə, “İntonasiyasız cümlə olmadığı kimi, cümləsiz də intonasiya mövcud deyildir” [3, s.160].

İntonasiyada başqa cümlənin digər qrammatik vasitələrinin hamısı ayrı-ayrılıqda (paralinqvistik elementlər – mimika və jest istisna olmaqla) cümlədən kənar halda mövcud ola bilər. İntonasiya isə cümlədə nitq prosesində məzmun ifadə edərkən özünü göstərir.

Sual cümlələrinin özünəməxsus sual intonasiyası olur. Bu intonasiya onları başqa cümlə növlərindən ayıran əsas vasitədir.

Sual intonasiyasının köməyi ilə yaranan sual cümlələri

Bu cümlələrdə sualın mənası ilə bağlı olan söz yüksək tonda tələffüz edilir. İntonasiya istisna olmaqla, burada xüsusi bir qrammatik vasitə iştirak etmir. Məsələn:

Danışmırsan, yoxsa dillər baxışsın?
Gah xəncərdir, gah da mildir baxışın.
Həm öldürür, həm dirildir baxışın,
Nə sehrkar bir cəlladsan, a zalım! [1, s.286]

– De görüm neylədin, oxudun o məktubu?
– Hə... – Şəfəq müəllimə duruxdu. – Oxudum.
– Lap axıracan oxudun? [6, s.161]

Sual cümlələrinin bu növü qrammatik quruluşu cəhətdən nəqli cümlələrə bənzəyir. Şifahi nitqdə məqsədin tələbindən doğan intonasiyanı dəyişməklə bu cür cümlələri nəqli cümlələrə çevirmək mümkündür. Yazılı nitqdə isə bu cümlələrin suallıq məzmunununun birbaşa ifadəçisi olan durğu işarəsini – sual işarəsini götürdükdə həmin cümlələr tələffüz edildikdə nəqli cümlələr kimi səslənir. Beləliklə, bu cümlələrin qrammatik inteqrasiyası başqa qrammatik vasitələrin hesabına deyil, yalnız onların intonasiyasının dəyişməsi hesabına yaranır.

Sual şəkilçilərinin köməyi ilə yaranan sual cümlələri

Belə cümlələr sintaktik-morfoloji üsulla yaranır. Bu tip sual cümlələrinin formalaşmasında *-mı⁴* ədatı və intonasiya əsas vasitə sayılır. *-mı⁴* ədatı ilə işlənən sual cümlələrində sualın əsas ifadə vasitəsinin intonasiya olması şübhəsizdir. Belə ki, *-mı⁴*

şəkilçisi ilə yaranan sual cümlələrində bu ədatı (şəkilçini) işlətmədən də məntiqi vurğu və intonasiyanı dəyişməklə eyni məzmunlu sual əmələ gətirmək mümkündür. Lakin bu ədatı başqa ədatlar kimi modallıq xatirinə deyil, məhz sual xatirinə və yalnız sual cümlələrində işləndiyi üçün suallığın ifadə vasitələrindən biri hesab etmək zərurəti ortaya çıxır. Məsələn:

Yağır ayrılığın yağışı, qarı,
O görüş, o həsrət isinəcəkmi?
Bir də aramızda bu havaları
İsidən məhəbbət isinəcəkmi? [6, s.285]

Adiləni od götürdü. O, özünü saxlaya bilmədi:

– Axı kiməsə vermisinizmi? Bu yoldaşlar kimdir, axı? Gedib soruşummu? [4, s.160]

Tədqiqat materiallarına əsasən deyə bilərik ki, sual şəkilçiləri sual cümlələrinin xəbərləri ilə işlənir. Bu şəkilçilərin hansı sözlərlə işlənməsi məntiqi vurğudan asılıdır. Cümlədə vurğu hansı sözün üzərinə düşürsə, həmin şəkilçilər də daha çox o sözlərlə işlənir. Sual şəkilçiləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir. Bu cümlələrdə xəbərin son hissəsini uzatmağa da ehtiyac olmur.

Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranan sual cümlələri

Bu növ sual cümlələri leksik-sintaktik üsul ilə formalaşır. Onlar işlənmə dərəcəsinə görə sual cümləsinin digər növlərinə nisbətən daha aktiv və ən geniş yayılmışdır.

Əvəzliyin köməyi ilə yaranan sual cümlələrində cümlə üzvlərindən biri, bəzən də bir neçəsi məlum olmur. Alınacaq cavabla naməlum üzv müəyyənləşdirilir. Bu növ cümlələrdə məntiqi vurğu həmişə sual əvəzliyinin (zərfin) üzərinə düşür. Əvəzliyin köməyi ilə yaranan sual cümlələrində isə ayrı-ayrı sözlərin nə cür ifadə edilməsindən asılı olmayaraq cavab hər dəfə sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvünə aid olur. Bu sual cümlələrində nə xüsusi sual şəkilçilərindən istifadə edilir, nə də ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin – sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn:

Bu oyunda kim uduzdu, kim uddu,
Peşimanı kim olacaq, nə bilim?.. [1, s.286]

Fərid cırnadı:

– Uşaq niyə oluram? Aramızda cəmi iki yaş fərq var [5, s.50].

“Əvəzlikli sual cümlələri cümlə üzvlərindən müəyyən qisim məlum olmayanda işlənir. Məlum olmayan məfhum belə halda cümlə xaricində olur. Sual həmin məlum olmayan cümlə üzvünə verilir və o, alınacaq cavabla müəyyən edilir. Əvəzlikli sual cümləsinin işlədilməsində məqsəd həmişə eynidir: danışana məlum olmayan şey və hadisələri, hal, hərəkət və əlamətləri və s. müəyyən etmək” [3, s.59].

Nəticə / Conclusion

Nitq mədəniyyətinin formalaşmasında sadə cümlənin digər növləri kimi sual cümləsinin də özünəməxsus mövqeyi vardır. Digər sadə cümlələrlə, xüsusilə nəqli cümlə ilə müqayisədə sual cümləsi aktiv şəkildə işlədilmir. Çünki hər nitq prosesində fikri tam olaraq sual formasında ifadə etmək qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq, fikrin ifadəsində, həmçinin onun müsahibə aydın və dolğun şəkildə çatdırılmasında sual cümləsinin böyük rolu vardır. Bu səbəbdən sual cümləsi nitq mədəniyyətində özünəməxsus mövqeyə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə.M. (2017). Sual cümləsinin sintaktik-modal semantikasi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” elmi-metodik jurnal, №2. Bakı, s.35–39.
2. Budaqova Z.İ. (1977). Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, Elm. 85 s.
3. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. Bakı, Elm və təhsil. 497 s.
4. Məmmədov İ.T. (2006). Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, Xəzər. 370 s.
5. Məmmədova X.İ., Cavadov Ə.H. (2000). Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim. 75 s.
6. Kazımov İ., Məşədiyev Q. (2021). Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı. 223 s.
7. Seyidov Y. (1969). Cümlə – müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, II kitab. Bakı, Azərtədrisnəşr. 99 s.